

«Узвышша», «Шышина» і Юрка Віцьбіч

*На дзікім каменьні, на дзікім і жорсткім
шышиша ня звяла, пасъцеле цвяцістасьць.
І з гэнай цвяцістасьці, з гэных пялёсткаў
паўстане спрадвечная існасьць.*

Уладзімер Дубоўка

Літаратурнае Згуртаванье «Шышина» паўстала яшчэ ў Бэрліне 5 студзеня 1945 году. На першым арганізацыйным сходзе прысутнічалі Натальля Арсеньева, Юрка Віцьбіч, Уладзімер Сядура, Уладзімер Клішэвіч, Тодар Лебядзя, Алесь Салавей, Мікола Цэлеш, Андрэй Чэмэр, Вольга Таполя, Лявон Случчанін, Янка Золак. Сход аднаголосна вырашыў закласыці Згуртаванье і выдаваць часопіс. Тады ж былі абраныя два сябры, Віцьбіч і Сядура, каб скласыці аб гэтым адпаведную інфармацыю Р. Астроўскаму і прасіць яго зацьвердзіць Згуртаванье. Аднак ваенныя падзеі не дазволілі давесыці справу да канца і аформіцца афіцыйна. Пісьменнікі пакінулі Бэрлін.

Толькі 9 красавіка 1946 году ў Рэгенсбургу «Шышина» была адноўлена. У яе склад увайшлі: Натальля Арсеньева, Юрка Віцьбіч, Мікола Вярба, Янка Золак, Хведар Ільяшэвіч, Аўген Кавалеўскі, Уладзімер Клішэвіч, Алесь Салавей, Масей Сяднёў, Уладзімер Сядура, Мікола Цэлеш (А. Чэслаўскі)⁸⁹.

⁸⁹ Пазней, у вышку разъбежнасцяў, са Згуртавання выйшлі Н. Арсеньева, А. Кавалеўскі, М. Цэлеш. Разам з тым, пават у 1951 г. у лісьце рэдакцыі «Шышины» да «Фонду Ўсходніх Эўропы» сярод пераліку сяброў Згуртавання падаецца імя Тодара Лебяды.

Пазыней далучыліся да «Шышины» Міхась Кавыль, Уладзімер Дудзіцкі, Сымон Жамойда, Рыгор Крушына⁹⁰.

Згуртаванне паўстала як агульнаграмадская, а не партыйная арганізацыя; інакш кажучы, ягоныя сябрымаглі мець розныя съветапогляды, але падзяляць Дэкларацыю Згуртавання. У час, калі адбыўся падзел на «крывічоў» і «беларусаў», «заходнікаў» і «ўсходнікаў», каталікоў і праваслаўных, гэта было вельмі важна. Адзінай палітычнай мэтай абвяшчалася змаганье маствацкімі вобразамі за ідэалы 25 Сакавіка.

«Шышину» ў значна меншай ступені закранула барацьба з «крывічамі». На старонках часапісу друкаваліся ўрыўкі з рамана Міхася Зарэцкага «Крывічы», верш Ларысы Геніюш «Мы былі і будзем крывічамі» (назва, дадзеная самой рэдакцыяй, якая палічыла аўтарскі назоў «На сумуйце, дзяцюкі, вясною» западта мінорным), зымсьціла артыкул Глеба Альгердзіча (Антона Адамовіча) «Нашчадкі і спадкаемцы», пяя выкрасыліўшы тэрмінаў «Крывія», «Крывічына», якія аўтар ужыў 86 разоў, што дало падставу часапісу «Рух» (№ 4) назначыць, што «Шышина» ўжывае гэтыя тэрміны часцей за самі крывіцкія часапісы. А ў той самы час у Рэгенсбургу і Мюнхене крывіч Янка Станкевіч з аднадумцамі паліў паэму сябру Згуртавання Алеся Салаўя «Зывіняць Званы Святой Сафіі».

Не закранулі часапіс і спрэчкі вакол канфэсій і веравызнання. Напрыклад, у першым нумары «Шышины» друкаваўся ўрывак з аповесці Віцьбіча «Як сацьмела золата найлепшае», а мэцэнатам чацвёртага нумару выступіў біскуп Слосканіс, які ахвяраваў 500 марак на выданье.

⁹⁰ Сяброўства Рыгора Крушыны дасюль лічылася сумніўным. Аднак у архіве часапісу «Шышина» захоўваецца ягоны ліст наступнага зьместу: «Вельмі паважаны Рэдактар. Надоечы мне выпадкова давялося ўбачыць часапіс «Сакавік», № 1, у якім унеспадзейку для мене зъменічана мая «Пэрсыдская легенда». Мне прыемна і ўцешна, калі выходзіць новая книга зь беларускім словам, а тым больш, калі ў ёй ёсьць часцінка і маёй працы. Але абураюча прыкра, калі мой твор, які меўся быць пайперш падрукаваным у часапісе «Шышина», куды я й даслаў у апошній апрацоўцы, трапіў нейкім спосабам бяз згоды аўтара на балонкі «Сакавіка». У другім лісце, таксама на імя рэдактара, Рыгор Крушына просіць даслаць яму для UNRRA даведку пра супрацоўніцтва ў часапісе. Такім чынам, прынамсі, напачатку Р. Крушына належала да Згуртавання.

Да таго-ж, часапіс друкаваў творы і тых пісьменыкаў, што фармальна не належалі да Згуртавання: Антона Адамовіча, Янкі Юхнаўца, Сяргея Хмары -- людзей розных, калі не супрацьлеглых, палітычных і мастацкіх паглядаў. Бадай што ня было на эміграцыі пісьменыка, які-б не зъмясьціў сваіх твораў у «Шышиныне».

Не апошнюю ролю ў гэтым адыграла пазыцыя Юркі Віцьбіча. Ягоную «працу» зь пісьменыкамі, асабісты падыход да кожнага можна праілюстраваць па прыкладзе ліставання з Алесем Змагаром, сябрам «Баявой Ускалосі».

У лісьце ад 26 студзеня 1952 году Віцьбіч пісаў яму: «На працягу сёлеташняга году маюць выйсьці нумары II, 12, 13 і 14 "Шышины". Ветліва прашу Вас дасылаць свае добрыя вершы і прозу, якія знайдуць у "Шышиныне" сваё пачэснае месца. Асабіста я даўно ведаю Вас як Алеся Змагара, і ня толькі па творах, паэтычных ды празаічных, напісаных Вамі на эміграцыі, але яшчэ ў часапісе "Полымя" за 1933 год чытаў Ваш верш "Да барацьбы", хача і тады, здаецца, Вы ўжо былі на эміграцыі. Што датычыць напрамку часапісу "Шышина", дык хочацца думаць, што Вы ня маеце ў гэтай галіне тых ці іншых закідаў або засыярогаў. Прышамсі, акрамя шышинаўцаў, у № 10 ідуць творы Ніны Змагаркі, Сяргея Хмары, Грэскага, М. Вольнага. Увогуле, у нас тут, у Амэрыцы, апошнім часам паміж беларускімі літаратарамі наладзілася сяброўская единасць».

Праз год, у лісьце ад II сакавіка 1953 году, Віцьбіч працягваў: «Мяне цепніць Вашая думка наконт Згуртавання. Запраўды, тут, у ЗША, робіцца шмат чаго, каб звышчыць Згуртаванне, але тымчасам бяз посыпехаў. Наадварот, гэтыя спробы выклікалі яшчэ большую кансалідацыю шышинаўцаў, што раскіданыя злым лёсам па ўсіх краінах свету, вакол майго сціплага імя. У склад "Шышины" ўваходзяць прадстаўнікі ўсіх трох беларускіх эміграцыйных палітычных пльняй (БНР, БЦР, Трэцяя сіла), як і тыя, што стаяць па-за імі, а тым ня менш, паміж шышинаўцамі німа аніякіх спрэчак па палітычнай глебе. Менавіта таму шышинаўцы супраць падпрадкавання ўсіх пісьменыкаў на чужыне адной з трох пльняй. Разам з тым, яны -- шчырыя прыхільнікі стварэння брацкае Асацыяцыі ўсіх пісьменыкаў на чужыне, у якую на аўтаномных падставах уваходзяць "Шышина", "Баявая Ускалось", літаратурныя сэкцыі

пры Інстытуце Навукі й Мастацтва, пры Навуковым Таварыствем імя Францішка Скарыны, "Дванаццатка" і г. д. Вельмі ўдзячны за Вашу прапанову дапамагаць "Шышиныне", а можа яшчэ лепш будзе, калі Вы ўвойдзеце ў ейны склад як шышинынавец».

І Але́сь Змагар у сваім лісьце ад 9 лістапада 1953 году адказаў: «Наконт Вашае прапановы ўвайсыці ў склад згуртавання "Шышина" я з прыемнасцю даю згоду, і, як толькі Вы зноў зможаце выпусцыць яе наступныя нумары ў съвет, паведамце мне, і я надышлю Вам вершы ці апавяданыні свае ды, магчыма, і Кавалеўскага».

Палітыку часапісу ў дачыненні да новых сяброў Згуртавання, як і да пісьменнікаў наагул Юрка Віцьбіч, рэдактар выдання, выказаў у лісьце да Клішэвіча і Сяднёва:

«Падалі заяву аб прыняцьці іх у "Шышину" Юры Жывіца і Святаслаў Коўш. Аповесць Жывіцы "Пушча шуміць", якой начатак ідзе ў гэтым нумары "Шышины", ягоная-ж аповесць "Свяціць у тумане", якая ідзе ў часапісе "Аб'яднаныне", съведчаць аб tym, што ён -- таленавіты празаік. Між іншым, ён паходзіць з Палесься, якое амаль нічога не дало нашай літаратуры. Апавяданыні Каўша, напісаныя рытмовай прозай, маюць пераважна сэнтыментальны харектар. Жывіца значана мацнейшы за Каўша. Калі ўлічыць, што проза была ў нас заўсёды вельмі вузкім месцам, дык усялякая падтрымка і больш шчыльная сяброўская лучнасць у дачыненні да гэтых двух празаікаў будзе карыснай і для іх, і для нас.

Як вы заглядаецся на тое, каб паслаць ад Згуртавання "Шышина" цэлы прывітальны ліст Язэпу Варонку ў Чыкага? Мне думаецца, што ніхто, ні Астроўскі, ні Абрамчык, ні маюць большых правоў на рэпрэзэнтацыю нашае эміграцыі і народу, як Язэп Варонка. Зразумела, што нас у дадзеным выпадку і ўвогуле абыходзіць не ягония права на рэпрэзэнтацыю (нашае Згуртаванне стаіць па-за палітыкай), а магчымасць наладзіць сувязь з выдатным беларускім дзеячам з тае кагорты, да якой належалі Ластоўскі, Грыб, Мамонька, Шыла, Язэп Лёсік, Езавітаў, Цывікевіч, Тарашкевіч, Бадунова і інш. Цяпер Язэп Варонка -- дырэктар радыёстанцыі ў Чыкага, якая досыць часта падае перадачы на нашай мове. Менавіта празь яго мы можам трапіць у эфір.

Атрымаў ліст ад Юхнаўца. Ён надзвычай таленавіты паэт са сваім уласным абліччам. Ён паэт не для многіх, але гэтыя нямногія будуць чытаць і перачытаць ягоныя вершы. Адштурхнуць каго-небудзь -- адна з нашых адмоўных нацыянальных якасцяў».

У лісьце да Вітаута Тумаша Віцьбіч пісаў: «Рэдакцыйны партфэль "Шыншыны" сёняня вялікі, у ім шмат новых твораў. Усё-ж прыходзіца часам рабіць перадрукі. Справа ў тым, што наш часапіс на 70% прызначаны для чытачоў, і на 30% на рэпрэзэнтацыю нашае літаратуры паміж іншых нацыянальнасцяў...»

Цікавіць Вашая думка аб вершах Сяднёва "На пляжы" і "Гераіня". Мне здаецца, што паасобныя неэстэтычныя вобразы і выразы ў іх забіваюць увогуле гэтыя вершы. Каб быць добрым паэтам, трэба мець душэйную патончанасць, далікатнасць. Калыма -- дрэінная школа ў гэтай галіне, але Сяднёў мусіць і можа аднавіць гэтую якасць. Нажаль, ён гэтага не разумеет.

Якая ў Вас думка аб Юхнаўцу? Аб Крушыне? Можа, я памыляюся, але ў першага пэўныя здолынасці і, магчыма, немалыя, і адначасова брак пісьменніцкае культуры, а ў другога -- адваротнае».

Напачатку паўсталала ідэя друкаванца выклочна за грошы, што атрымлівалі ад продажу «Шыншыны». Аднак ад гэтага мусілі адмовіцца, бо на 60% часапіс расціаўся дармова. Выручалі падпісныя лісты ці складкі; напрыклад, № 5 быў выдрукаваны за грошы, сабраныя беларусамі лягеру Майнлейс. А рассылаўся часапіс па ўсіх лягерах, дзе былі або маглі быць беларусы: Фалькенберг і Гайкендорф, Більфельд і Дальменгорст, Любек і Мюнстэр, Гэрбэрг і Бургдорф.

«Шыншына» дасылалася і на іншыя адресы: на эміграцыі -- ва ўніверсітэтскія бібліятэкі Фрайбургу, Мюнхену, Марбургу, Эрлангену. У ЗША лісты-ж прыходзілі са зваротнымі адресамі British Museum, Hoover Institute and Library, East European Fund, Inc., National Committee of the People-to-People Program, New York Public Library з падзякамі за дасланыя нумары і просьбамі дасылаць і надалей.

Роля «Шыншыны» на эміграцыі яе ініцыятару Юрку Віцьбічу бачылася недзе аднаведнай ролі «Ўзвышша», аб'яднання і часапіса на Беларусі. Не, не працягам яго. Калі ў 1951 годзе адзначалі 25-я ўгодкі заснаваныя «Ўзвышша», Віцьбіч ня змог прыехаць у Нью-Ёрк, але даслаў ліст, дзе пісаў: «Надысь у адным артыкуле мне давялося прачытаць, што тут, на чужыне,

ёсьць спробы адрадзіць "Узвышша". Наколькі мне вядома, гэтае съцверджанье не адпавядае сапраўднасці. Усякія спробы щи намеры адрадзіць "Узвышша", калі-б толькі яны мелі месца, зъявіліся-б недарэчнасцю.

"Узвышша" непаўторна.

"Узвышша" зусім не адышло ў нябыт.

"Узвышша" было і будзе.

Прыйдзе той час, калі славутае "Ўзвышша" адновіща зноў, як нязломная кагорта самаахвярных патрыётаў.

У дзень 25-х угодкаў ад заснавання роднага "Ўзвышша" хочацца перадусім з братнім жалем схіліць голаў перад съветлай памяцю ўзвышэнцаў, закатаваных расейскім бальшавізмам, такіх, як Адам Бабарэка, Уладзімер Дубоўка, Уладзімер Жылка. Няхай ніколі ня згіне памяць аб іх і паўстануць курганы з касьцей іхніх забойцаў.

У гэты дзень хочацца цёплым сяброўскім словам прыгадаць тых узвышэнцаў, што дагэтуль гібеюць у савецкіх катавальнях, такіх, як Язэп Пушча, Тодар Кляшторны, Лукаш Калюга, Сяргей Дарожны, Васіль Шашалевіч, Андрэй Шашалевіч, Фелікс Кунцэвіч. Няхай дачакаюцца яны ўваскращэння нашае Бацькаўшчыны».

Іншая справа, што Віцьбіч і сумаваў па былым сяброўскім згуртаванні і бачыў неабходнасць захавання традыцый, мастацкіх і чалявечых, захавання твораў, імёнаў -- ня толькі, як ён пісаў, для «рэпрэзэнтациі» на Захадзе, але й для будучыні.

Тады-ж Віцьбіч начаў пакідаваць успаміны пра той час: «Часапіс "Узвышша" стаўся першым беларускім часапісам, у якім у № 9-10 за 1929 год я надрукаваў сваё апавяданье "Як загінуў Ясь" -- дагэтуль я друкаваўся ў літстаронках і літаратурных дадатках розных газетаў.

Паказальны лёс менавіта гэтага апавядання. Спачатку я даслаў яго ў літдадатак да газэты "Савецкая Беларусь", дзе неўзабаве ў паштовай скрынцы зъявіўся наступны адказ Міхася Чарота: "Ю. Віцьбічу. Вашае апавяданье "Як загінуў Ясь", дарэчы, напісаное вельмі добра, друкавацца ня будзе, бо ў ім слаба адбіліся клясавыя супярэчнасці на вёсцы".

Тады бяз усякіх зъменаў я даслаў гэтае апавяданье да "Ўзвышша", дзе пабачыў яго надрукаваным пад зъмененым Літбелам назовам "Млынарова рука" і адначасна атрымаў ад

Кузьмы Чорнага прачулы ліст, які, па сутнасці, зьяўляўся дышлёмам па годнасці пісьменыка. Мне прыемна таксама прыгадаць, што тады-ж адзначылі мае літаратарскія здатнасці Ўладзімер Дубоўка і Язэп Пушча. Гэткім партызанскім чынам я прыйшоў да часапісу "Ўзвышша", стала друкуючыся ў ім, а таму для мяне зусім натуральным стаўся пазнейшы ўваход у Згуртаваныне "Ўзвышша", але ён адбыўся не без змагання з паасобнымі пабочнымі чыноўнікамі.

З 1922 году я жыў у Маскве, працуочы на ёйных хімічных заводах і зарабляючы тым самым сабе на кавалак хлеба штодзённага і права на вышэйшую асьвету, бо гэтага права я ня меў як сын "лішэцца". Менавіта ў 1929-1930 гадох працаваў на Дэрбенеўскім фарбавым заводзе, а жыў разам з паэтам Алесем (цяпер Аляксеем) Зарыцкім, у пазбаўленым дзённага съятла сутарэнні на Арбаце (дом 51), у якім знаходзіўся Цэнтральны Беларускі Клуб, і, магчыма, нягледзячы на зусім ня спрыяльнія для творчасці жыццёвия ўмовы, мае творы, а, значыцца, і іхні аўтар, сталіся знанымі для суродзічаў, бо вычуў бадай паляваныне па сябе з боку розных літаратурных інстытуцыяў, каб я стаўся іхнім сябрам.

Бадай адначасна я атрымаў прапановы ўвайсыці ў іхні склад ад Нацыянальнае Сэкцыі расейскага згуртавання «Кузница» і Беларускае Сэкцыі МАПП (Маскоўская Асацыяцыя Праletарскіх Пісьменнікаў) -- першую ачольваў маладняковец паэт Міхась Дуброўскі, а другую таксама былая сяброўка «Маладняка» Зінаіда Бандарына. Спаслаўшыся на сваю літаратурную маладосьць, я адмовіўся ад гэтых пропановаў. Пазней у Маскве былы сябра Літаратурна-Мастацкае Камуны (група беларускіх футурыстаў) паэт Паўлюк Шукайла, расстралены ў 1938 годзе бальшавікамі, спрабаваў разам з вядомым удмурцім паэтам Кузебай Гердам стварыць МОНП (Маскоўскае Згуртаваныне Нацыянальных Пісьменнікаў). І я прысутнічаў на ягоным арганізацыйным паседжанні. Аднак на гэтым паседжанні МОНП і скончыўся пасыля наступнага, паводле словаў Шукайлы, адказу ЦК ВКП(б): у Маскве ёсьць нацыянальныя сэкцыі пры расейскіх згуртаваннях, і няма аніякае патрэбы ў стварэнні паасобнага апрычонага згуртавання нацыянальных пісьменнікаў. У тыя-ж часы я атрымаў пропанову зь Менску ад пісьменніка Хвядоса Шынклера, што загінуў у апошнюю вайну пад Сталінградам, далучыцца да

БелАПП, у якую ў 1929 годзе ператварыўся "Маладняк". У гэтым вышадку мянэ выратавала тое, што статут БелАПП прадугледжваў сяброўства ў ім толькі тых, што жывуць у межах БССР.

Уваход у туую ці іншую з вышэйпрыгаданых літаратарскіх інстытуцый зьяўляўся найбольш мэтазгодным з пункту гледжаныя прыстасаваныя да савецкае рэчаіснасці. Аднак я пайшоў па лініі найбольшага супраціву. Можа сымбалічна, што гэты рапчуны крок я зрабіў паслья зьяўленыя ў трэцім нумары "Ўзвышша" за 1930 год майго апавяданыя "Грыміц Перакагрыж", якое прысьвечана перамаганню пытагонамі найбольш небяспечнага на Дзьвіне парогу Перакагрыж.

Я паслаў з Масквы ў Менск да "Ўзвышша" просьбу прынесьці мянэ да гэтае славутае літаратарскае сям'і, якое сябры тады ўжо напалову апынуліся за бальшавіцкімі кратамі, а самы назоў, "узвышэнец", гучай для савецкага вуха бадай, як "контррэвалюцыянер". (Трэба яшчэ дадаць, што ад самога "Ўзвышша" я не атрымліваў аніякіх прапановаў далучыцца да яго). У адказ на сваю просьбу я атрымаў паведамленыя за подпісам Кузьмы Чорнага (старшыня) і Кандрата Крапівы (сакратар), што, насуперак традыцыі Згуртаваныя аб прыёме новых сябраў, я аднаголосна прыняты да "Ўзвышша" на першым паседжанні ягоных сябраў, а паводле традыцыі майм "хросным бацькам", які падрабязна назнаёміў узвышэнцаў з майм жыцьцём і творчасцю, стаўся Кузьма Чорны. Мнё дагэтуль цяжка пераказаць тую радасцьць, якую я вычуў тады з прычыны гэтага паведамлення.

У канцы 1931 году адбылося гэтак званае "самаразвязваныя" "Ўзвышша". Ягоная старшыня Кузьму Чорнага выклікалі ў ЦК КП(б) і сказаў, што існаваныя "Ўзвышша" зьяўляеца непатрэбным і шкодным. Пад надрукаванай у апошнім нумары часопісу і тагачасных газэтах пастановай аб "самаразвязваныі" ёсьць подпісы ўсіх сябраў за вылучэннем майго. Каб я жыў у Менску, дык без сумлеву меўся-б і мой подпіс, але я напісаў потым, што пібы не атрымліваў ад Зымітрака Бядулі гэтае пастановы для подпісу. Аднак, калі ўзвышэнцы быццам далі гэтamu веры, дык крытык Лукаш Бэндэ дамагаўся ад мянэ, каб я паасобна ў друку далучыўся да "самаразвязваныя"...

Усё гэтае дае мне нават юрыдычнае права разам з сябрамі ўзвышэнцамі, якія не падпісалі настанову, бо пакутвалі на бальшавіцкай катарзе, лічыць сябе не "самаразвязаным" узвышэнцам, і ці варта ўжо гаварыць пра тое пайгалоўнае, што калі ўзвышэнцам я стаўся зь першага свайго твору "Ян Непамуцэн", дык застануся ім да таго часу, калі съмерць выб'е з мае рукі пёрка» (4 травеня 1957 году).

Атрымлівалася, што былыя сябры або зынішчаны, або іхні сълед згубіўся ў расейскай Сібіры⁹¹. Перарвалася лучнасьць. Натуральна, у Віцьбіча, нават разам з Антонам Адамовічам, Ізыдарам Плашчынскім -- тымі, хто друкаваўся ва «Ўзвышшы», ня было спадзяванняў аднавіць згуртаванье. Але-ж была магчымасць захаваць памяць.

Так парадзілася ідэя кнігі «Не чарнілам, а крывёю»⁹² -- успаміны пра Эдуарда Самуйлёнка і Тодара Кляшторнага, Юлія Таўбіна і Ўладзімера Хадыку, Міхася Чарота і Паўлюка Шукайлу. Ня ўсё ішло ў друк. Шмат чаго цікавага, характэрнага пра сваіх сяброў-насплечнікаў засталося ў ліставаньні, якое, трэба думаць, дадасць пэўныя жывыя рысачкі да літаратурнага працэсу 30-х гадоў і ягоных творцаў. Тыя жывыя дэталі, якіх так не хапае падсвецкай (вялікай!) літаратурнай мэмуарыстыцы. І справа ня столькі ў палітыцы, колікі ў боязі паказаць жывых людзей зь іхнімі чалавечымі асаблівасцямі і ўчынкамі, часам съмешнымі, часам сумнымі, часам трагічнымі. Як заўважыў Віцьбіч у адным зь лістоў, што друкуюцца тут, «мне вельмі падабаецца прац тую ці іншую дэталь паказаць жывога, сапраўднага чалавека».

Усё гэтае і абудзіла выбар невялікай часткі багатага ліставанья⁹³ Юркі Віцьбіча, зъмешчанай ў кнізе: беларускія пісьменнікі давасінных гадоў, памяць аб іх на эміграцыі, будзёнае і надзвычайнае.

⁹¹ Менавіта прац підахон інфармацыі працяглы час лічылі загінуўшымі У.Дубоўку, Л.Геніюш, Л. Случчаніна і іншых.

⁹² Некалькі разоў у друку з'яўлялася паведамленыне пра друк кнігі ў ангельскай ці нямецкай мовах. Але выглядае, што кніга піколі ня была выдрукавана. Можна сцьвярджаць, што яе зъместам мусілі стацца артыкулы, зъмешчаныя ў свой час у «Шышишы», «Бацькаўшчыне», «Беларусе» і некаторых іншых эміграцыйных выданіях.

⁹³ Ліставанье Юркі Віцьбіча захоўваецца ў шматлікіх грамадскіх і прыватных архівах і лічыцца сотнямі архіўных адзінак.